

IV

За тиждень по випуску з корпусу випускні кадети, а з ними і Горovenко, справляли «прощання» і радились, куди хто поверне тепер?

— Я піду до академії, — говорив один, — доб'юсь високих чинів; тоді в мене буде широка нива, де орати і сіяти правду, волю й добро; а то так що! підеш в військо, трапиться війна, сам іди і людей веди на убій; убивай других — поки тебе не уб'ють... Без війни загрузнеш десь ротним або батальйонним... а вже щоб діждати, що тобі полк дадуть — на се треба великого талану... а коли і зроблять тебе полковим, так тоді, як вже зовсім підтопчешся, як вже крімe муштри та спочину після неї ніщо тобі і в голову не полізе.

— А я прямо в гусари, — говорив другий, — років зо три побасую, аби до ротмістра, а тоді — цур йому всьому; заберусь на село, заведу своє кубло та господарюватиму...

— Багато толку, — перебив третій, — я намітив собі інженерство, тепер на те іде, що будуватимуть залізниці, інженерів треба буде раз у раз... ну, а ти куди, Ганжа?

— Я? Мене на село тягне; та тільки, що я там робитиму?..

— Муштруватимеш парубків...

— А їстиму що?

— Що ж ось Горovenко! Ти мовчиш, нічого не кажеш про себе: куди ти?

— Я ще про се не думав.

— Тебе в гвардію виписують...

— Не піду... ні в яку військову службу не піду...

— Так нічого було і в кадети іти.

— Я не ішов, мене віддали дитиною, не питаючи, чи хочу, чи ні?

Товариші розійшлись спати; ліг і Горovenко, але не спалося йому: вперше перед ним стояла думка: куди тепер? «Де моя стежка? — думав він. — Чи вже мені йти тою стежкою, котру протоптала корпусна муштра? Ні, не піду... а куди ж? Час же і про матір погадати, час би заспокоїти її руки!..»

Другого дня директор зібрав випускних кадетів, сказав, хто з них випускається в піхоту, хто в кінницю, хто в гвардію, і спитав, хто в який полк бажає. Кадети вибирали полки, а Горovenко стояв мовчки біля вікна.

— А ви, Горovenко, в який полк? — спитали його.

— Ні в який... я пораджусь ще з матір'ю.

Але до матері було далеко. Горovenко пішов на пораду до Пучки.

— В університет тягне мене, — говорить він Пучці. — Як порадите?

— Обома руками благословляю, — відповів Пучка і, обнявши, поцілував Юрка. — Тільки знаєте, що з тим, що дав вам корпус, не можна в університет. Треба ще допильнувати, треба екзамен здавати.

— Се мені байдуже! Півроку, рік попрацюю над латинянами...

— Добре, добре робите, що не закопуєте своїх талантів, — говорив Пучка, — а там з університету широкий шлях! З вас професор буде добрий...

— Ні, про се я не гадаю, Дмитро Павлович!

— Чому? Самі посудіть, де ж і як краще, як не на катедрі, можна вливати живе слово в цілі верстви молодого покоління? Де ж чоловік з освітою, розумом може більше принести користі, як не на професорстві?..

— Та ж то воно так; добра річ переливати в молоді душі все те, що сам знаєш, що любиш, чому віриш... Творити живих і міцних ратаїв на ниві нового життя!.. А для самого то скільки утіхи, скільки користі в університеті: книжки, архіви, товариства, можна за границю — в Гейдельберг,

Камбрідж. Але се таке щастя, на яке я не сподівався... ні! я не ставлю своєю задачею професорство, я беру меншу ниву... беру цілину, от, приміром, таку цілину, яку ви орете, тільки не в корпусі, а в гімназії, де в невеличкому місті, як от: Ніжин, Катеринослав... Вчительство, на мій погляд, важній професорства. — Пучка не перебивав і пильно слухав гарячу річ молодого парубка, як він викладавав задачу вчителя, його працю, його вплив на нескалічену ще дітвору... Пучці здавалось, що Горovenковими устами говорить він сам; але він не хотів сказати сього і умисне став злегка суперечити Юркові.

— От, от, — говорив Юрко, — вийде визволення кріпаків; настане велика потреба на інтелігентних людей, на проваторів народних... кому ж, як не інтелігенції, вести свій народ на путі освіти і піднесення його добробиту, підняття цілого краю? Отже нігде в світі між народом і інтелігенцією не лежить така безодня, як у нас на Україні; нігде в світі нема такого безпомощного народу, як у нас... а через що? Через те, що у нас на Україні зовсім нема національної інтелігенції... треба її сотворити... треба перекинути через оту безодню міст і по селу звести панів з людьми... людей з панями. Треба, щоб у нас були такі освічені люде, для котрих народна мова була б рідною мовою; для котрих народні звичаї, народні нужди, потреби були б святинєю... Україні треба такої української інтелігенції, котра б пильнувала про народні духовні і матеріальні потреби, признаючи, що поти усім буде жити погано, поки народу не стане жити краще...

— Так, так, — промовив Пучка, і все лице його сіяло... так сіяє лице батька, котрий слухає розумну пораду свого сина...

— Де твориться інтелігенція? Де треба класти підвалини такої просвіти? Певно, що не в університеті! В університеті тільки мусить гартуватись те, що викувала гімназія. В гімназії треба сіяти перші зерна.

— В сім'ї, починаючи з коліски, — перебив Пучка.

— Запевно, що так; але ж в наш час навряд чи є ще такі сім'ї. Навряд, чи є ще коліски, над котрими «просвіщена» мати приспівувала б українській дитині українську пісню. От тут і виходить велика задача гімназії: гімназія повинна стати такою коліскою...

— Коли ж в гімназію не пустять нашої мови.

— Сьогодні не пускають, а завтра, може, і пустять. Тепер не к ночі іде, а на день повернуло... Та й те сказати: хіба з великоруською мовою не можна виховати українцем українську дитину? Сила не в одній тільки мові... аби охота була в учителів... Весілля знайде сорочку... от тим-то я і ставлю собі метою вчительство в гімназії.

— Боже вам поможи! — промовив Пучка: голос його дрожав; сльози радості душили його. Він кріпко обняв Юрка і додав: — Те, що ви говорили, свята правда... поможи вам, боже! Та пом'ятайте, що се шлях трудний і тернистий.

Ціле літо Горovenко прожив у матері: тут він спочивав, «видихаючи, як сам говорив, корпусний барабан». Мати спершу засмутилась, почувши від сина, що він не хотів «стати на свої ноги» і з офіцера іде в студенти, а далій згодилась. «Вже коли ти схотів, коли вже розумні люде так радять, значить, так воно богу завгодно, нехай воно так і буде», — подумала Горovenчиха і заспокоїлась.

— Що, Юрасю! скучно тобі у Глупові? — питала мати.

— Чого, мамо, скучно, ні.

І справді, він не скучав; роздобув у когось рушницю, хорта, ходив на качок... Находившись, завертав в батьківське дворище; тут посумує на могилі; полюбується садком; вилежиться на траві і додому. А дома — для його мати ласка, материне приголублювання; глибока, безконечна любов. А ввечері Юрко веде з ненею розмову про свою будучину.

— От, мамусю! як візьму я місто вчителя, тоді ви свою школу побоку та до мене. Я вранці в класі, а ви порядкуєте дома в господі; а ввечері — от як і тепер, посидимо, порозмовляємо... потім

ви до ліжка на спочин, я до столу, за роботу. Славно буде...

— Дай боже! дай боже! та коли то воно буде! Надопекло вже і мені нарізне жити. От за який-то час привів господь до купи... та чи надовго ж? І не вспієш озирнутись, як мине літо, знов поїдеш...

І літо швидко минуло. Перед першою Пречистою стара Горovenчиха знов піклувалася коло своєї школи, а Юрко знов вертався в Отаву... Два місяці перебивався він в великій нужді, в маленькій хатинці в кінці міста, поки Пучка поміг йому добути уроків.

Наступила зима. В історії громадського розвою і народної освіти не було в Основі, та чи і буде швидко, другої такої дорогої зими. Після довгого сну громадська думка, випутавшись з кайданів, вийшла на роботу: громадське життя кипіло. Скрізь люде вголос говорили те, що думали, мислили, спорились, працювали. Та й було ж про що мислити і спорити, було що робити, над чим працювати! Зо дня на день бажане і сподіване визволення кріпаків близилось стати реальним фактом. Потреба народної освіти, шкіл, жіноцьке питанне, дівоча освіта, потреба дівочих гімназій, потреба нових судів і смерть канцелярської темноти і цензури, потреба національного і економічного розвою... Все те було на коші, все молось. Вихід Кулішевої «Хати», Шевченкового «Кобзаря», сподівання «Основи»... От з-під сього то каменя і сипалося таке мливо, як недільні школи з українською мовою; дівоча гімназія в Основі; літературні вечори з панованням на них українського слова; народні лекції, народна безплатна читальня! Завелись кружки. Біля Пучки, як пчоли біля матки, виляся та молодіж, котра покутним каменем громадського добра ставила національний розвій. В Пуччиній хаті щосуботи збиралася така молодіж, і тут-то ішла робота мислі і слова, і відсіль вже виходило слово з своїми робітниками на безкорисну громадську працю. Тут сходилися і судовики, і вчителі, і письменники, і гімназисти, і кадети, котрі були вже на зрості. Тут підтоптаний вже Пучка розкривав панораму вонючих громадських ран недавньої минувшини, а молодіж гарячими серцями і молодими головами придумувала, чим гоїти ті рани і мріла великими і недалекими надіями.

— От-от не за горами, панове, політична свобода і автономія України... п'ять — шість літ — не більш! — клекотав молодий вчитель гімназії Хоменко.

— Ой як ви бистро ідете! Глядіть, щоб не пристали, — відповів Пучка.

— Ні, ні! не на те воно йде, щоб приставати. От тільки кріпацтво впаде нехай; за ним виступить політична свобода, — стояв на своєму Хоменко.

— А по-моєму — коли б її хоч діти наші діждали.

— Гай, гай! як ви далеко берете Дмитро Павлович!

І пішла гаряча, жвава спірка поміж двох учителів. Пучка, яко чоловік з більшим досвідом, стоячи на підвалинах історії Росії, доводив, що не слід покладати великих надій на російський прогрес, що се тільки полум'ям вдарило зверху; полум'я швидко скриється, а великі очерети гнилої соломи довго ще тлітимуть і чадітимуть, застилаючи димом світ.

— Молодий цар втомиться, борючись з ретроgrадами і бюрократами; треба довгого життя і великої сили — волі, щоб побороти отого велетня неволі і рабства, котрого вигодувала московська бюрократія... — доводить Пучка.

— А сам народ!.. народ, молода інтелігенція силою візьме політичну волю... як було в Європі!.. — гомонів Хоменко.

— То, добродію, в Європі, а чи належить Москва до Європи? — перебив Горovenко.

— Е! се ви по Духинському? — обертався до його Хоменко.

— Не по Духинському, а по традиціям московського господарства; по історичному життю великоруського народу...

— Народ — усюди народ...

— Тільки не всюди так його прикріпляли до деспотизму — як в Росії... на сковородах

піджарювали, на кострах смалили, поки приготували до смаку...

Вмішувався Пучка і тихо, спокійно, фактами доводив, як ретрогради-пани і бюрократія, мов гади, шипіли і ремствovali на реформи нового царя.

— Ось побачите, панове, як воно буде, — прококував Пучка, — тепер навіть і губернатор і жандарм лібералами стали; на недільні школи гроші дають, вихваляють українські книжки і разом з тим, на зорі визволення людей з кріпацтва, посилають солдатів сікти кріпаків, щоб слухали панів... Чи давно сей самий губернатор покритив багатиря Озерського, що на смерть засік свого куховара? Багато ще будемо бачити і переживати тяжких годин, поки і в наше віконце засвітить настояще сонце.

— А що ж, по-вашому, теперішня свобода — нічого не варта?

— Се не свобода, а тільки передишка.

— Так значить — зложить руки і чекати біля моря години? — допитувався з іронією Хоменко.

— Ні... по-моєму, навпаки! Іменно тепер і час працювати, поки не насунули нові хмари... Треба користуватись чим можна і де можна...

— Та годі про се, от лучче порадьмось, як би завести ще одну школу недільну.

Не менш жваво ішла рада про нову школу, і дивись: тижнів через два відчинялась школа на краю міста.

Навесні Горovenко подався в Київ держати екзамен в університеті.